

AFVANDRINGEN FRA LANDBRUGET

Af G. VIBY MOGENSEN*

Indledning

1. Fra omkring begyndelsen af 1950'erne er der sket en meget betydelig forøgelse af landbrugsproduktionen i Vesteuropa som følge af forbedret produktivitet i den vegetabiliske og i et vist omfang også i den animalske sektor. Landbrugsvarernes lave indkomstelasticitet har medvirket til, at efterspørgselen efter landbrugsvarer ikke er steget tilsvarende. Det heraf følgende pres på landbrugets priser og indkomster har skabt et behov for strukturændringer i landbruget, som blev særlig stort i Danmark, fordi en række vesteuropæiske lande valgte at modvirke tendensen til relativt indkomstfald i landbruget med indgreb mod importen af landbrugsvarer, samtidig med at dansk landbrug påførtes en hårdere konkurrence på de lettere tilgængelige markeder, f. eks. på det traditionelle danske marked i England.

Den mest markante strukturændring i dansk landbrug i denne periode har været reduktionen af indsatsen af arbejdskraft. Reduktionen ramte i periodens første halvdel næsten udelukkende medhjælpergruppen, mens antallet af selvstændige landmænd holdt sig relativt konstant på et niveau omkring 200 000. I periodens anden halvdel kunne imidlertid selv ikke en kraftig stigning i subsidierne til landbruget forhindre, at antallet af landbrugsbedrifter faldt med omkring 50 000.

Nedgangen i antallet af bedrifter var på den anden side ikke stort nok til at sikre en indkomststigning hos de tilbageblevne landmænd på linie med indkomststigningen i byerhvervene, og en gennemgang af 1960'ernes økonomiske diskussion om landbrugets forhold viser da også, at mange af diskussionsdeltagerne direkte eller indirekte advarer mod en for stærk bremsning af afvandringen fra landbruget (Det økonomiske Råds formandskab 1964; G. Thorlund Jepsen 1964; J. Vibe-Pedersen 1967; Holger Gad 1969; Socialforskningsrådet 1969).

Med de forbedrede indkomstforhold for landbruget fra 1968/69 og med de samtidigt styrkede forventninger om dansk indtræden i EF synes denne del af diskussionen om hovedlinierne i landbrugspolitikken imidlertid at være stilnet noget af. I betænkningen fra udvalget vedrørende landbrugsordnin-

* Lektor ved Københavns Universitet.

AFVANDRINGEN FRA LANDBRUGET

Af G. VIBY MOGENSEN*

Indledning

1. Fra omkring begyndelsen af 1950'erne er der sket en meget betydelig forøgelse af landbrugsproduktionen i Vesteuropa som følge af forbedret produktivitet i den vegetabiliske og i et vist omfang også i den animalske sektor. Landbrugsvarernes lave indkomstelasticitet har medvirket til, at efterspørgselen efter landbrugsvarer ikke er steget tilsvarende. Det heraf følgende pres på landbrugets priser og indkomster har skabt et behov for strukturændringer i landbruget, som blev særlig stort i Danmark, fordi en række vesteuropæiske lande valgte at modvirke tendensen til relativt indkomstfald i landbruget med indgreb mod importen af landbrugsvarer, samtidig med at dansk landbrug påførtes en hårdere konkurrence på de lettere tilgængelige markeder, f.eks. på det traditionelle danske marked i England.

Den mest markante strukturændring i dansk landbrug i denne periode har været reduktionen af indsatsen af arbejdskraft. Reduktionen ramte i periodens første halvdel næsten udelukkende medhjælpergruppen, mens antallet af selvstændige landmænd holdt sig relativt konstant på et niveau omkring 200 000. I periodens anden halvdel kunne imidlertid selv ikke en kraftig stigning i subsidierne til landbruget forhindre, at antallet af landbrugsbedrifter faldt med omkring 50 000.

Nedgangen i antallet af bedrifter var på den anden side ikke stort nok til at sikre en indkomststigning hos de tilbageblevne landmænd på linie med indkomststigningen i byerhvervene, og en gennemgang af 1960'ernes økonomiske diskussion om landbrugets forhold viser da også, at mange af diskussionsdeltagerne direkte eller indirekte advarer mod en for stærk bremsning af afvandringen fra landbruget (Det økonomiske Råds formandskab 1964; G. Thorlund Jepsen 1964; J. Vibe-Pedersen 1967; Holger Gad 1969; Socialforskningsrådet 1969).

Med de forbedrede indkomstforhold for landbruget fra 1968/69 og med de samtidigt styrkede forventninger om dansk indtræden i EF synes denne del af diskussionen om hovedlinierne i landbrugspolitikken imidlertid at være stilnet noget af. I betænkningen fra udvalget vedrørende landbrugsordnin-

* Lektor ved Københavns Universitet.

gerne fra januar 1970 (den såkaldte Krogstrup-rapport) argumenteres der således, at »erfaringerne med prisstøtten i de senere år har vist, at strukturudviklingen og afvandringen er forløbet i et tilfredsstillende tempo« (Landbrugsministeriet 1970, p. II - 30). I et vist omfang synes betænkkelighederne ved bremsen på afvandringen fra landbruget endog at være ved at glide i baggrunden til fordel for bekymringer for, at afvandringen skulle blive for stærk. Såvel i Markedssekretariatets som Det økonomiske Råds formandsskabs redegørelse fra 1971 om økonomisk tab og gevinst for Danmark henholdsvis uden og med fremtidigt medlemsskab af EF behandles en betydelig afvandring fra landbruget som en ulempe (Udenrigsministeriet 1971, p. 8; Det økonomiske Råds formandsskab 1971, f. eks. p. 73).

I det følgende vil der blive argumenteret, at selv om naturlige sociale og arbejdsmarkedsmæssige hensyn taler for, at afvandringen holdes inden for visse rimelige grænser, bør det ikke overses, at

1. der formentlig under alle omstændigheder vil foregå en betydelig afvandring fra dansk landbrug i 1970'erne, og at
2. afvandringens omfang ikke kun vil være bestemt af landbrugsproduktionens afkast i snæver forstand, men derimod af en række økonomiske, sociale og institutionelle forhold.

Afvandringens omfang og sammensætning

2. De statistiske oplysninger om størrelsen og sammensætningen af afvandringen fra landbruget i 1960'erne har været særdeles mangelfulde. Man kan naturligvis følge udviklingen i byerhvervenes arbejdsstyrke, men ikke dele tilgangen op efter, hvor den kommer fra; tilsvarende er det ikke muligt i statistikken over udviklingen i antallet af selvstændige landmænd at klarlægge det sammenspil af udgangsbestand, nytilgang, afgang på grund af sygdom, alder eller dødsfald og egentlig erhvervsmæssig afvandring, som tilsammen bestemmer den aktuelle bestand. Man har således ingen mulighed for på grundlag af den officielle statistik præcist at fastslå, hvor stor afvandringen af selvstændige landmænd har været i det forløbne tiår, udover at den må være en del mindre end faldet i antallet af landbrugsbedrifter.

I forbindelse med en undersøgelse af social forandring i dansk landbrug, som Socialforskningsinstituttet i de senere år har gennemført, har man imidlertid søgt også at belyse dette problem. Efter afslutningen af en prøveundersøgelse i 1967 omfattende 251 landmænd i Vestjylland gennemførtes i 1969 en større undersøgelse i 9 kommuner fordelt ud over landet, og således udvalgt at bestanden af selvstændige landmænd på brug på 2 ha og derover ved begyndelsen af året 1967 var repræsentativ for hele landet med hensyn til alder og ejendomsstørrelse. Undersøgelsesenheden var således brugeren af landbrugsbedriften – omfattende 1 eller evt. flere (samedrevne) ejendomme – uanset om han var bedriftens ejer, forpagter eller be-

styrer, og man valgte i modsætning til den officielle statistik, der sætter undergrænsen ved 0,55 ha, at se bort fra bedrifter på under 2 ha. I undersøgelsen har man med støtte dels i kommunernes ejendomsskyldslistor og folkeregistre, dels i interviewing af næsten samtlige i 1969 aktive landmænd og de i perioden 1960-69 afvandrede landmænd¹ kunnet opstille et samlet bogholderi over periodens udgangsbestand, tilgang, afgang og slutbestand af selvstændige landmænd.

*Tabel 1. De selvstændige landmænd i ni udvalgte kommuner:
Bestand 1960, tilgang og afgang 1960-69 og bestand 1969*

	Antal landmænd
1. Bestand 1960	1 953
2. Tilgang 1960-69 incl. tilflytn.	378
3. Bestand 1960 plus tilgang (1+2)	2 331
4. Afgang på grund af sygdom	48
5. Afgang på grund af alder og dødsfald	419
6. Flyttet til landbrugsbedrift i anden kommune.....	85
7. Punkt 3 minus punkt 4, 5 og 6	1 779
8. Bestand 1969	1 565
9. Afvandrede 1960-69 (7 minus 8).....	214

Anm.: De ni udvalgte kommuner var fordelt med 5 i Jylland, 1 på Fyn, 2 på Sjælland og 1 på Falster.

Det vil ses, at mens faldet i bestanden af selvstændige landmænd og dermed landbrugsbedrifter er 388, har der været en reel afvandring til anden beskæftigelse på 214 landmænd (tabel 1). Hvis man går ud fra, at den udvalgte stikprøve også har været repræsentativ i de nævnte henseender tidligere i perioden², kan man altså med ret stor sikkerhed konkludere, at for hver 100 nedlagte landbrugsejendomme i perioden er der afvandret omkring 55 hidtil selvstændige landmænd til anden beskæftigelse. Fra brugsstørrelser på 2 ha og derover, hvis antal mellem 1960 og 1969 er reduceret med 41 000, kan der altså skønnes at være afvandret omkring 23 000 selvstændige landmænd til andet aktivt erhvervsarbejde, eller i gennemsnit omkring 2500 om året.

3. Man har i den nævnte undersøgelse endvidere søgt at belyse de faktorer, der bestemmer afvandringens størrelse og sammensætning; dette er

1. Besvarelsesprocenten for de to interviewundersøgelser var henholdsvis 93 og 90; det i sig selv beskedne bortfaldsproblem har, som det fremgår af tabel 1, ikke forhindret, at alle, der i kortere eller længere tid i perioden 1960-69 har været landmænd i de udvalgte områder, er blevet registreret i bogholderiet.
2. Selv om en minutøs kontrol af stikprøvens repræsentativitet år for år ikke har været mulig, taler meget for, at der i givet fald kun har været tale om små afvigelser. Mens det for antallet af landbrugsbedrifter på 2 ha og derover for perioden 1960-69 gælder, at tilbagegangen i stikprøven var på 20 pct., var gennemsnittet for hele landet 21 pct.

sket dels ved interviews med de landmænd, som faktisk er afvandret i perioden, dels ved en nærmere gennemgang af forholdene for de aktive landmænd, som ved interviewing til undersøgelsen om social forandring havde oplyst at være inde i alvorlige overvejelser om afvandring. Det viser sig her, at landmændene under afvandring falder i to relativt skarpt adskilte grupper. Den ene gruppe, som omfatter omkring 75 pct. af afvandrerne, er gennemgående karakteriseret af ringe eller ingen landbrugsfaglig uddannelse, beskeden brugsstørrelse og lav levestandard, målt såvel ved skattepligtig indkomst som ved boligens udstyr med varige forbrugsgoder m. v. Med nogen ret vil man her kunne tale om landmænd, som har været tvunget til at afvandre.

Den anden gruppe på omkring 25 pct. af afvandrerne synes derimod at have valgt at forlade erhvervet på et tidspunkt, hvor dette ikke var nogen økonomisk nødvendighed. Deres landbrugsfaglige uddannelse var god, og såvel brugsstørrelsen som levestandarden lå over gennemsnittet for samtlige danske landmænd.

Man kunne forestille sig, at en af forklaringerne på, at denne sidste gruppe af landmænd forlader erhvervet, var at de havde fået tilbud om særlig attraktive stillinger uden for landbruget. En afprøvning heraf vanskeliggøres af, at mens det hidtil sagte om faktorerne bag afvandringen bygger på interviews med 290 aktive landmænd, der alvorligt overvejer afvandring, og 215 faktisk afvandrede landmænd, kan de afvandrede fordeling på stilling og erhverv m. v. efter afvandringen naturligvis kun baseres på de foreliggende oplysninger om den sidste gruppe³. Med dette forbehold viser de afvandrede landmænd, der ikke har været tvunget til at forlade erhvervet, imidlertid en fordeling på stilling og erhverv, som ikke afviger fra fordelingen for de øvrige afvandrede.

Årsagerne til, at denne gruppe landmænd har valgt at afvandre, synes herefter at måtte søges dels i forhold med tilknytning til deltidsbeskæftigelse, som er omtalt nedenfor, dels i det forhold, at de fleste, der er selvstændige landmænd i dag, blev landmænd i en tid, hvor landmandsbørns traditionelle valg af faderens erhverv var mere udbredt end i dag⁴.

3. En undersøgelse af disse og andre problemer omkring afvandringen i efterkrigstiden, baseret på en væsentlig større stikprøve, er påbegyndt i 1971 på Københavns Universitets Institut for Økonomisk Historie.

4. Da landmandsbørns erhvervsvalg i dag er væsentligt mere åbent, jfr. nedenfor, vil argumentet i øvrigt svækkes, jo kraftigere de yngre landmænd vejer til blandt de afvandrede. Aldersfordelingen for de afvandrede landmænd er imidlertid bemærkelsesværdig jævn. I de fem tiårsaldersgrupper mellem 20 og 70 år fandtes henholdsvis 5, 21, 26, 36 og 12 pct. af de afvandrede landmænd fordelt efter alderen ved afvandringstidspunktet. De tilsvarende procenter for de i 1969 aktive landmænd var henholdsvis 4, 16, 24, 30 og 20; hertil kom 6 pct. på 70 år og derover. Da de aktive landmænds aldersfordeling er blevet forskubbet noget opad i løbet af 1960'erne, er forskellen mellem de to aldersfordelinger reelt endnu mindre end tallene antyder.

Meget tyder således på, at der op igennem 1970'erne under alle omstændigheder vil forekomme en afvandring bestemt af ønsket om at omgøre det oprindelige erhvervsvalg.

For den øvrige afvandring, hvor den økonomiske nødvendighed synes at have spillet en større rolle, vil afvandringens omfang naturligvis bl. a. afhænge af landbrugsproduktionens afkast og dermed af de vilkår, landbruget får i eller uden for EF.

I denne forbindelse er der grund til at pege på de seneste oplysninger om udviklingen i på den ene side antallet af nedlæggelser af landbrugsbedrifter og på den anden side landbrugsproduktionens afkast, jfr. tabel 2.

Tabel 2. Landbrugsproduktionens afkast og antal nedlagte landbrugsejendomme 1966-1970.

	1966	1967	1968	1969	1970
1. Årlig nettoindtægt i kr. i gennemsnit pr. ejendom ^(a) .	12.453	11.777	12.835	18.309	15.357 ^(c)
2. Årligt fald i antallet af bedrifter ^(b) .	7.007	6.591	6.497	6.014	4.700

Note: (a) Beregnet på grundlag af Samvirkende danske Landboforeninger (1971, tabel 90) som bruttofaktorrindkomsten af landmand pr. ejendom, fratrukket løn, nettorenter, ejendomsskatter og afskrivninger. (b) D. v. s. fald i antal bedrifter mellem sommertællinger det pågældende og det følgende år. Kilder: Danmarks Statistik 1971a, tabel 2; 1970: Danmarks Statistik 1971b.

(c) Foreløbigt tal.

Som det vil ses, har de forbedrede indtjeningsforhold fra 1968 og fremefter kun betydet et beskedent fald i den relative andel af landbrugsbedrifter, der hvert år er blevet nedlagt. Det relative fald i antallet af bedrifter mellem sommertællingen det foregående og det pågældende år, som i 1967 var 4,2 pct., var for 1971 kun reduceret til 3,4 pct.

Tallene antyder, at selv for de landmænd, hvor økonomien spiller en væsentlig rolle for overvejelserne om afvandring, må en række andre faktorer have medindflydelse på beslutningen.

Resultaterne fra den omtalte undersøgelse tyder på, at to af de vigtigste af disse faktorer er deltidsbeskæftigelse og omskolingsmuligheder.

Landmænds deltidsarbejde: Omfang, årsager og konsekvenser for afvandringen

4. Ifølge den officielle statistik har andelen af danske landmænd, der har deltidsarbejde, i de sidste par driftsår ligget på knap 15 pct.⁵ Ved Socialforskningsinstituttets undersøgelse af et repræsentativt udvalg af 1458

5. For driftsårene 1968/69 og 1969/70 henholdsvis 14,8 og 14,7 pct. (Danmarks Statistik 1971 a, p. 18). Stort set tilsvarende tal opgives i Det landøkonomiske Driftsbureau og F. Quists undersøgelser over deltidslandmænd.

aktive landmænd fandt man for kalenderåret 1968 et væsentligt større tal for andelen af landmænd med deltidsarbejde, nemlig 33 pct.

En del af forklaringen på den betydelige forskel mellem de to opgørelser ligger deri, at mens Danmarks Statistik ved tællingen kun medregner lønarbejde, har man i den foreliggende undersøgelse medtaget alle indtægts-givende aktiviteter, der ikke vedrører egen landbrugsbedrift, altså f.eks. også indtægter fra anden selvstændig erhvervsvirksomhed og fra betalte tillids-hverv. Et af argumenterne herfor er, at den anvendte tid på disse aktiviteter efterhånden er kommet til at veje så tungt til i mange landmænds arbejdsdag, at det er uden mening at se bort fra dem.

Tabel 3. Fordeling på erhverv af selvstændige landmænds indtægtsgivende arbejde uden for egen bedrift 1960 og 1968.

Procentvis andel beskæftiget ved	1960	1968
1. Landbrug m. v.....	29	27
2. Fremstillingsvirksomhed	13	17
3. Bygge- og anlægsvirks.	8	10
4. Handel, omsætning, admin. og liberalt erhverv	31	33
5. Transport	18	13
6. Andet	1	-
I alt	100	100
Antal personer	300 ^(*)	480

Note: (*) Omfatter kun den (ganske vist meget store) andel af de i 1960 uden for landbrugsbedriften beskæftigede selvstændige landmænd, som også var aktive landmænd ved interviewtidspunktet i 1969.

Dette kan belyses med udgangspunkt i de deltidsbeskæftigedes erhvervsfordeling i tabel 3, hvor de pågældende aktiviteter er medregnet blandt de 33 pct., der i 1968 var beskæftiget ved handel, omsætning, administration og liberalt erhverv. For samtlige 480 deltidslandmænd gælder det, at 76 pct. har en ugentlig arbejdstid på 20 timer og derover, og at 69 pct. arbejder 30 timer eller mere uden for bedriften i ugentligt gennemsnit. For erhvervsgruppen handel, omsætning, administration og liberalt erhverv er de tilsvarende producenter kun lidt lavere, nemlig henholdsvis 65 og 59 pct.

Valget af en definition, der medtager alle former for indtægtsgivende arbejde ved siden af egen bedrift, kan imidlertid kun delvis forklare det væsentligt højere tal for deltidslandmænd, der er fremkommet ved undersøgelsen. Der er næppe tvivl om, at en anden del af forklaringen ligger i, at mens undersøgelsens anonymitet og skemaernes passage uden om kommunale myndigheder var understreget over for de udspurgte, er den officielle statistiks tal indsamlet ved hjælp af skemaer, som er påført land-

mandens navn m.v. og oplysningen om, at skemaerne passerer de kommunale myndigheder på vejen tilbage til Danmarks Statistik⁶.

Det er ifølge sagens natur ikke muligt i dag nøjagtigt at opgøre, hvor stor andelen af deltidslandmænd efter undersøgelsens brede definition var tilbage i tiden. Man har imidlertid forsøgt at gennemføre en rimelig rekonstruktion på grundlag af retrospektive spørgsmål til de i 1969 interviewede landmænd; andre steder i undersøgelsen, f.eks. ved opgørelse af den fremmede medhjælp og af husdyrbestanden, hvor man har mulighed for at afstemme svarene med den officielle statistiks tal, har de retrospektive spørgsmål givet en tilfredsstillende nøjagtighed. De landmænd, hvis deltidsbeskæftigelsesforhold i 1960 foreligger oplyst på denne måde, svarer til godt 80 pct. af samtlige landmænd i de udvalgte områder i 1960. For den resterende, mindre gruppe gælder det, at man formentlig uden at begå større fejl kan gå ud fra, at den ikke har omfattet deltidslandmænd. Gruppen består jo overvejende af personer, som siden har forladt bedriften på grund af alder, d.v.s. af landmænd, som allerede i 1960 tilhørte de høje aldersgrupper, som relativt sjældent har deltidsarbejde, jfr. nedenfor. Under denne forudsætning kan andelen af landmænd, som i 1960 havde indtægtsgivende arbejde uden for bedriften, fastlægges til 21 pct.

Det vil ses af erhvervsfordelingen i tabel 3, at denne væsentlige stigning i andelen af landmænd med deltidsarbejde fra 21 til 33 pct. mellem 1960 og 1968 alt i alt kun har ført til relativt beskedne forskydninger i arten af deltidsarbejde.

Som det fremgår af tabel 4 er deltidsarbejde særlig udbredt blandt yngre landmænd, selv om bl.a. overvægten af midaldrende og ældre landmænd i gruppen med lønnede tillidshverv medvirker til, at deltidsarbejdet spiller en væsentlig rolle også i aldersgrupperne mellem 40 og 60 år.

Tabel 4. Procentvis andel af samtlige landmænd i de enkelte aldersgrupper, der havde deltidsarbejde i 1968.

	Aldersgruppe						I alt
	20-29	30-39	40-49	50-59	60-69	70 og mere	
1. Procentvis andel med deltidsarbejde.	53	46	42	32	16	7	33
2. Samlet antal landmænd i aldersgruppen	61	238	354	434	298	73	1 458

Deltidsarbejde forekommer naturligvis særlig hyppigt på de mindre brugsstørrelser. På brug under 10 ha. har omkring hver anden landmand

6. Det er i øvrigt især beskæftigelse ved andre landbrugsbedrifter, der »mangler« i den officielle statistik. Dennes sidste opgørelse af deltidslandmændenes erhvervsfordeling, som er fra 1966/67, henfører kun 14 pct. af dem til gruppen »landbrug m.v.« (Danmarks Statistik 1970, p. 33), mod de i teksten nævnte 27 pct.

deltidsarbejde, på brug mellem 10 og 30 ha hver fjerde, og på brug mellem 30 og 60 ha hver femte landmand. De betalte tillidshverv, som gennemgående stiger i frekvens med såvel alder som brugsstørrelse, trækker derefter igen andelen af landmænd med deltidsarbejde på brug på 60 ha og derover op på en fjerdedel.

Blandt andet på baggrund af, at alder og brugsstørrelse som bekendt ikke varierer uafhængigt af hinanden, har man gennemført en analyse af de variationer i andelen af deltidslandmænd, der følger, når man samtidig ændrer på variablerne alder og brugsstørrelse. Det viser sig her, at med de i undersøgelsen anvendte grupperinger⁷ finder man de største andele af deltidslandmænd i gruppen af landmænd, der er 20-39 år gamle og dyrker brug på 5-9 ha (72 pct. deltidslandmænd) og i gruppen af 40-49 årige landmænd på den tilsvarende brugsstørrelse (68 pct. deltidslandmænd).

Mod forventning viser deltidsfrekvensen derimod ingen klar sammenhæng med landmandens uddannelse, uanset om denne måles i snæver landbrugsfaglig eller i mere bred forstand.

Som det fremgår af deltidslandmændenes erhvervsfordeling er det, trods en beskeden bevægelse i modsat retning i løbet af 1960'erne, stadig tilfældet, at lokale beskæftigelser, f.eks. i form af lønarbejde for andre landmænd eller ved transportaktivitet, spiller en stor rolle. Tal for deltidslandmændenes tidsforbrug til transport til arbejdsstedet bekræfter dette billede. Ved bedømmelsen af tallene bør man holde sig for øje, at deltidslandmænd også i 1968 stort set havde personbil i samme omfang som andre landmænd, d.v.s. i omkring 4 ud af 5 tilfælde. 61 pct. af deltidslandmændene havde under 15 minutters transporttid til arbejdet, mens andre 23 pct. havde mellem 15 og 30 minutters transporttid.

Det hører med i billedet af landmændenes fordeling af deres arbejdsindsats på og uden for bedriften, at beslutningen i vidt omfang afhænger af hustruens beskæftigelsesmæssige status. For blot en halv snes år siden var situationen her denne, at selvstændige landmænds hustruer væsentligt hyppigere end andre kvinder gift med selvstændige erhvervsdrivende var medhjælpere i mandens bedrift, mens omfanget af deres erhvervsarbejde uden for denne lå en del under gennemsnittet. I løbet af 1960'erne er der imidlertid sket en betydelig stigning i andelen af landmandshustruer med indtægtsgivende arbejde ved siden af bedriften; målt efter de foran anvendte kriterier er andelen mellem 1960 og 1968 steget fra 6 til 17 pct. Halvdelen af de landmandshustruer, der i 1968 havde arbejde uden for bedriften, var gift med deltidslandmænd; i den anden halvdel af tilfældene, d.v.s. svarende

7. Aldersgrupperingen fremgår af tabel 4. Grupperingen af brugsstørrelsen følger den i den officielle statistik indtil 1969 anvendte med den tidligere angivne modifikation, at man har set bort fra brug på under 2 ha, d.v.s. grupperingen 2-4 ha, 5-9 ha, 10-14 ha, 15-29 ha, 30-59 ha og 60 ha og mere.

til godt 8 pct. af landmandshustruerne, havde landmanden selv intet indtægtsgivende arbejde ved siden af bedriften. Her er der utvivlsomt ofte foretaget et valg ud fra en vurdering af bl.a. brugets produktionstype på den ene side, og den lokale efterspørgsel efter henholdsvis mandlig og kvindelig arbejdskraft på den anden side.

5. Man kan rejse det spørgsmål, om landmanden, når han går over i deltidslandmændenes rækker, i almindelighed gør det som et første skridt i retning af en senere fuld afvandring, eller om motivet tværtimod er at søge at sikre fortsættelsen som selvstændig landmand gennem de nye ekstraindtægter. Undersøgelsen efterlader ikke megen tvivl om, at det er det sidste, der er tilfældet.

Anvendelsen af interviewspørgsmål om motivation, som i sig selv kan være problematisk, bliver det i endnu højere grad, når situationerne som her kan ligge op mod 10 år tilbage i tiden. Man har derfor i stedet søgt at klarlægge problemet ved at se på landmandens faktiske adfærd efter overtagelsen af deltidsarbejdet i to henseender, nemlig dels hans forbrug og hans forskellige typer af investeringer, dels hans eventuelle tilkøb eller salg af landbrugsjord.

Deltidslandmændenes forbrug har man målt ved besiddelse af ni goder, der overvejende falder inden for kategorien langvarige forbrugsgoder⁸. For investeringernes vedkommende er der indhentet oplysning om omkostninger i kroner og øre til nybygninger, tilbygninger og ombygninger af henholdsvis stuehus, stalde og andre bygninger; investeringer i maskiner er i denne sammenhæng holdt uden for, bl.a. fordi små maskininvesteringer simpelthen kan udtrykke, at man har en effektiv udnyttelse af lejede maskiner. Sammenligningen viser at mens deltidslandmændenes forbrug af de nævnte goder ligger på et niveau, svarende til gennemsnittet for samtlige landmænd, ligger deres bygningsinvesteringer såvel for stuehuse som avlsbygninger en del over det samlede gennemsnit. Dette billede bekræftes af oplysningerne om tilkøb af jord, som ligeledes forekommer hyppigere hos deltidslandmænd end hos andre landmænd.

Er der således næppe tvivl om, at landmandens indtræden i deltidslandmændenes rækker som regel sker ud fra ønsket om at kunne fortsætte som selvstændig landmand, viser erfaringerne fra 1960'erne, at udfaldet i løbet af få år ofte blev det modsatte, således at deltidsarbejdet snarere blev den bro, ad hvilken landmanden forlod erhvervet. Som nævnt havde i 1960 21 pct. og i 1968 33 pct. af de selvstændige landmænd indtægtsgivende arbejde ved siden af bedriften; imidlertid viser det sig, at af samtlige de landmænd, som afvandrede i denne periode, havde 64 pct. haft deltidsarbejde lige før

8. Nemlig køleskab, vaskemaskine, elektriske redskaber i køkkenet, fjernsyn, telefon, bil, oliefyr, bad og toilet i stuehuset.

afvandringen; andelen var stort set lige stor for de foran nævnte hovedgrupper af afvandrede landmænd. Det forholder sig med andre ord sådan, at afvandringstilbøjeligheden i 1960'erne har været omkring fire gange så høj for deltidslandmænd som for andre landmænd.

Man må således om fænomenet deltidslandmænd i dansk landbrug konkludere, at der er tale om et omfattende, ekspanderende og komplekst fænomen, som gør det stadig mindre frugtbart at se på afvandningsproblemer ud fra en todeling i henholdsvis aktive og afvandrede landmænd, hvor overgangen sker ved et eller andet punkt eller interval på erhvervets relative eller absolutte indkomstskala i snæver forstand. Det synes mere frugtbart at tage sit udgangspunkt i en tredeling, som omfatter aktive landmænd uden deltidsstatus, deltidslandmænd og afvandrede landmænd. I det omfang erfaringerne fra 1960'erne får gyldighed ind i 1970'erne vil en væsentlig del af afvandringen fra landbruget blive bestemt af vilkårene for den store gruppe af deltidslandmænd. Dette vil igen sige, at man ved siden af de driftsøkonomiske resultater i snæver forstand kan vente at se afvandringens størrelse afhænge af alders- og ejendomsstrukturen, produktionstypen, forholdene på de lokale markeder for mandlig og kvindelig arbejdskraft og dermed også af egnsudviklingslovgivningens effektivitet.

6. Der kan være grund til her at indskyde en bemærkning om vandringen til landbruget fra andre erhverv. En del af denne tilgang har som bekendt været motiveret af skattemæssige hensyn, men man kunne spørge, om der ikke under de sidste par års forbedrede indkomstforhold for landbruget er foregået en vis vandring også af unge fra byerhvervene til de selvstændige landmænds rækker.

Der foreligger ingen konkrete oplysninger herom, ud over spredte konstateringer af, at der har været et vist kontingent af unge fra byerne på landbrugsskolernes seneste hold og i nytilgangen til landbrugets medhjælpergruppe, som efter de sidste to tiårs kraftige reduktion nu synes at have stabiliseret sig på et niveau omkring 25 000.

Derimod kan der fra undersøgelsen fremdrages tre sæt af resultater, som kaster noget lys over problemet.

For det første giver det frie erhvervsvalg, som landmændenes egne børn i dag har, og som i stærkt stigende omfang benyttes til at vælge et andet erhverv end faderen, naturligvis flere muligheder for andre for at komme til at overtage en landbrugsejendom. Blandt landmandsfamilier med børn over skolepligtig alder gælder det for 56 pct., at ingen af børnene i dag har nogen erhvervsmæssig tilknytning til landbruget, hverken som selvstændige, lønmodtagere eller ægtefæller. Andelen er stort set blevet fordoblet siden årene lige før den 2. verdenskrig. Det kan tilføjes, at selv om landmandsbørnenes lyst til at overtage ejendommen naturligvis er stigende med

brugsstørrelsen, og selv om også et erhvervsvalg ud af landbruget kan omgøres senere, ser det ud til, at mange sønner og svigersønner på ret store brug lader ejendommene gå ud i frit salg; på omkring 40 pct. af ejendommene på 60 ha og derover er alle børnene over skolepligtig alder søgt ind i andre erhverv.

For det andet kan det fastslås, at tilsagn til de selvstændige landmænds rækker af personer, der ikke selv er landmandsbørn, ikke er et nyt fænomen, og derfor heller ikke en følge af de sidste par års forbedrede økonomiske forhold for landbruget. Af undersøgelsens 1458 selvstændige landmænd havde 14 pct. en far, som ikke var eller havde været selvstændig landmand. Andelen blandt de selvstændige landmænd, som havde overtaget deres ejendomme før 1930, var 22 pct. Blandt landmænd, som havde overtaget ejendommen mellem 1930 og 1960, var andelen af tilvandrere derimod kun 11 pct., mens gruppen af landmænd med overtagelsesår efter 1960 omfattede 17 pct. tilvandrere. Det kan tilføjes, at for 1950'erne, hvorfra de sidste oplysninger herom stammer, synes tilvandringen af ikke-landmandsbørn at have været noget mindre i Danmark end i andre europæiske lande (Nelson 1968, p. 9 ff.). En del af stigningen i tilvandringen i løbet af 1960'erne kan givetvis henføres til den nævnte tilvandring af skattemæssige grunde. Selv om det formentlig er ugørligt at opstille en skillelinie mellem landbrugsmæssige og skattemæssige interesser i denne forbindelse, tyder det følgende grove regneeksempel imidlertid på, at landbrugsejendomme sjældnere end almindeligt antaget er blevet overtaget med det primære formål at benytte deres eventuelle dårlige driftsresultater til nedbringelse af ejernes samlede indkomstskattepligtige beløb. Af undersøgelsens 1458 landbrugere var de 199 tilvandrere: fratrækker man (1) de tilvandrere, der er forpagtere, (2) de tilvandrere, der har været på landbrugsskole og (3) de tilvandrere, der efter overtagelsen helt eller delvis har opgivet deres beskæftigelse uden for erhvervet (d.v.s. ikke har deltidsarbejde eller har deltidsarbejde på under 30 timer om ugen), står man med en rest på 9 tilvandrere, svarende til 0,6 pct. af samtlige landbrugere i undersøgelsen. Hertil kommer de ejendomme i undersøgelsen, der drives af bestyrer eller forpagter for ejere uden for erhvervet; dette gælder for 22 ejendomme, mens ejerforholdet ikke er oplyst for 5 ejendomme. Selv om man også henfører disse sidste til »bylandmænd«, kommer disse ejendommes andel af totalen ikke op over 2 pct. Fænomenet »bylandmænd« må derfor under de nævnte forudsætninger skønnes at berøre mindre end 3 pct. af landbrugets ejendomme, og det kan konkluderes, at det store flertal af tilvandrende selvstændige landmænd er kommet af erhvervsmæssige årsager.

For det tredje vil en fortsat stigning i tilvandringen af ikke-landmandsbørn naturligvis umiddelbart bidrage til en begrænsning af nettoafvandringen. På lidt længere sigt vil den i så fald ændrede sammensætning af

landbrugere med hensyn til social oprindelse imidlertid kunne medføre, at gruppen af deltidslandmænd i alle tilfælde bliver relativt større, og at det foran anførte om sammenhængen mellem deltidsarbejde og afvandringstilbøjelighed derfor får øget betydning. Som nævnt havde 33 pct. af samtlige aktive landmænd indtægtsgivende arbejde ved siden af bedriften i 1968. For tilvandrerne viser andelen sig at være en del højere, nemlig 44 pct., og andelen stiger lidt hurtigere end den gennemsnitlige andel; på linie hermed har deres afvandringstilbøjelighed i 1960'erne ligget noget over gennemsnittet.

Omskoling og afvandring

7. Ved siden af deltidsarbejdets omfang og vilkår er som nævnt omskolingsmulighederne af betydelig interesse ved en vurdering af afvandringens sandsynlige omfang i 1970'erne.

De landmænd i undersøgelsen, som alvorligt overvejede eller faktisk havde gennemført en afvandring i 1960'erne, havde i mindre end 5 pct. af tilfældene viden om eller under afvandringprocessen haft kontrakt med omskolingsarrangementer. Forklaringen er uden tvivl den enkle, at der før 1969 så at sige ingen omskolingstilbud forelå fra det offentliges side. Tilbudene om forskellige former for højere uddannelse, som principielt står åbne for alle befolkningsgrupper, var selvstændige landmænd af indlysende praktiske grunde som regel afskåret fra at benytte sig af. Muligheden for at komme ind under 1960-loven om specialarbejderuddannelse⁹ var ligeledes i princippet til stede og blev udnyttet af enkelte landmænd, men det store flertal af landmænd, der ønskede omskoling med henblik på afvandring eller overtagelse af et deltidsarbejde, var udelukket fra det, fordi godtgørelse for tabt arbejdsfortjeneste var betinget af optagelse som nydende medlem i en arbejdsløshedskasse, hvilket igen bl.a. krævede, at ejendommens grundværdi ikke oversteg et bestemt ret lavt beløb, efter 13. almindelige vurdering således 14 000 kr.

Ved indgangen til 1970'erne foreligger der imidlertid en ny situation med hensyn til selvstændige landmænds omskolingsmuligheder, og det gælder såvel på udbuds- som på efterspørgselssiden.

Det offentliges udbud af omskolingsmuligheder er blevet forøget bl.a. gennem ophævelse af begrænsninger i selvstændige landmænds adgang til at få en specialarbejderuddannelse, og gennem indførelsen i 1969 af en egentlig omskolingslovgivning, der også sigter på selvstændige landmænd; fra april 1971 er samtlige uddannelses- og omskolingsmuligheder på dette område samlet i én lov¹⁰. Betydningen af lovens regler om egentlig om-

9. Lov nr. 194 af 18. maj 1960 om »Erhvervsmæssig uddannelse af ikke faglærte arbejdere«.

10. Arbejdsministeriets bekendtgørelse af 2. juli 1971.

skoling af selvstændige landmænd begrænses endnu af, at den fortrinsvis sigter på egnsudviklingsområder, og af dens krav om, at der som hovedregel skal foreligge et arbejdstilbud, før omskolingens bevilges. Dette sidste krav er af landbrugets organisationer blevet foreslået fjernet¹¹, og begrebet »egnsudviklingsområder« er administrativt blevet fortolket så vidt, at det omfatter områder med i alt omkring 2/3 af samtlige danske landbrug. Begrænsningerne, der ikke gælder for specialarbejderuddannelsen, har derfor ikke forhindret, at antallet af selvstændige landmænd, der benytter sig af loven, er stigende. Hertil kommer, at der i løbet af de sidste par år er blevet påbegyndt et kursus- og oplysningsarbejde om omskolings- og erhvervsmuligheder, ofte i et samarbejde mellem arbejdsformidlingen og landbrugets organisationer.

Gennem socialforskningsinstituttets landbrugsundersøgelse har man omvendt fået mulighed for at danne sig et indtryk af omfanget og sammensætningen af den efterspørgsel, der retter sig mod omskolingsmulighederne.

Samtlige 1458 aktive landmænd i undersøgelsen fik stillet spørgsmålet: »Der har i aviserne været tale om behovet for omskoling af landmænd, så de kunne få arbejde, der var bedre lønnet. Tror De, at De ville melde Dem til en sådan omskoling, hvis den var forholdsvis kortvarig og billig?« Svarene fremgår af tabel 5, der ligeledes fordeler omskolingsønskerne efter alder. På interviewtidspunktet i 1969 var omkring 23 000 eller 16 pct. af de selvstændige landmænd med brug på 2 ha eller derover interesseret i omskoling; andelen var størst i aldersgrupperne mellem 30 og 50 år. I øvrigt var andelen ret ensartet for de forskellige brugsstørrelser under 30 ha, men fra denne grænse stærkt faldende med stigende brugsstørrelse.

Tabel 5. Danske selvstændige landmænds behov for omskoling i begyndelsen af 1969, som de selv opfatter det. Procentvis fordeling på aldersgrupper samt opregnede tal for det samlede omskolingsbehov.

	Aldersgrupper							Opregnede tal for hele det danske landbrug(*)
	20-29	30-39	40-49	50-59	60-69	70-79	I alt	
Svar på spørgsmål om hvorvidt man vil omskoles								
Afgjort	5	10	11	6	3	3	7	9 800
Formentlig	15	13	16	8	2	1	9	13 300
Næppe	24	34	26	27	13	5	24	33 300
Afgjort ikke	56	43	47	59	82	91	60	83 900
I alt	100	100	100	100	100	100	100	140 300

Note: (*) Ekskl. brug på under 2 ha. Opregningsfaktoren fra stikprøven til gruppen af samtlige danske selvstændige landbrugere med brug på 2 ha. eller mere i februar-marts 1969 er 100.

11. Jfr. f.eks. den i Landbrugsministeriet 1970, 2. del, kap. 9, refererede skrivelse til arbejdsministeren fra Landbo- og Husmandsforeningerne.

Der er på den ene side vanskeligheder forbundet med at betragte disse tal for omskolingsønsker som et udtryk for afvandrende landmænds efterspørgsel efter omskolingsmuligheder, også ud over de generelle vanskeligheder, der følger med målinger af behov ved surveyteknik. Resultaterne overvurderer således behovet i den forstand, at de naturligvis må inkludere en del landmænd, som ønsker at forblive selvstændige landmænd og som blot gerne vil sættes i stand til at overtage et nyt eller et bedre deltidsarbejde. Omvendt vil resultater af en undersøgelse, foretaget før der reelt forelå praktiske omskolingsmuligheder, måske undervurdere den interesse, der vil være til stede, når disse muligheder har foreligget nogen tid og derfor er blevet almindeligt kendt.

På den anden side er tallene for landmændenes omskolingsønsker af en sådan størrelsesorden, at der ikke foreløbig vil være risiko for, at det nu stigende udbud af omskolingsmuligheder skal komme til at overgå efterspørgslen.

Man kan således konkludere, at selv om man i 1970'erne uændret viderefører de seneste par års omskolingspolitik, vil den få en vis, ikke ubetydelig indflydelse på, hvor stor afvandringen af effektive landmænd bliver.

Konklusion

8. Hvis man akcepterer, at der under alle omstændigheder vil foregå en betydelig afvandring fra dansk landbrug i 1970'erne, og at afvandringens omfang vil være bestemt ikke kun af landbrugsproduktionens afkast i snæver driftsøkonomisk forstand, men også af en række andre faktorer af økonomisk og social art, bl.a. med relation til deltidsarbejdets vilkår, egnsudviklingspolitikken og mulighederne for omskoling, får dette konsekvenser for diskussionen af hovedlinierne i landbrugspolitikken. Man må nemlig i så fald spørge, om man ikke i den fornyede diskussion om, hvilken produktionskapacitet man under forskellige nye afsætningsmæssige situationer vil fastholde i landbruget, for ensidigt har set bort fra, at de nævnte faktorer i vidt omfang er af institutionel art og derfor lader sig påvirke ad politisk vej.

LITTERATUR

- Danmarks Statistik. 1970. *Landbrugsstatistik 1969*. Statistiske meddelelser 1970:9. København.
- Danmarks Statistik. 1971a. *Landbrugsstatistik 1970*. Statistiske meddelelser 1971:11. København.
- Danmarks Statistik. 1971b. *Nyt fra Danmarks Statistik*, nr. 195. København.
- Danmarks Statistik. 1971c. *Statistisk Arbog*. København.
- Gad, Holger. 1969. Mål og midler i dansk landbrugspolitik. *Økonomi og Politik* 43: 3-19.
- Gad, Holger. 1970. Udviklingen i landbrugets arbejdsstyrke og ejendomsstruktur. *Økonomi og Politik* 44: 3-23.

Der er på den ene side vanskeligheder forbundet med at betragte disse tal for omskolingsønsker som et udtryk for afvandrende landmænds efterspørgsel efter omskolingsmuligheder, også ud over de generelle vanskeligheder, der følger med målinger af behov ved surveyteknik. Resultaterne overvurderer således behovet i den forstand, at de naturligvis må inkludere en del landmænd, som ønsker at forblive selvstændige landmænd og som blot gerne vil sættes i stand til at overtage et nyt eller et bedre deltidsarbejde. Omvendt vil resultater af en undersøgelse, foretaget før der reelt forelå praktiske omskolingsmuligheder, måske undervurdere den interesse, der vil være til stede, når disse muligheder har foreligget nogen tid og derfor er blevet almindeligt kendt.

På den anden side er tallene for landmændenes omskolingsønsker af en sådan størrelsesorden, at der ikke foreløbig vil være risiko for, at det nu stigende udbud af omskolingsmuligheder skal komme til at overgå efterspørgslen.

Man kan således konkludere, at selv om man i 1970'erne uændret viderefører de seneste par års omskolingspolitik, vil den få en vis, ikke ubetydelig indflydelse på, hvor stor afvandringen af effektive landmænd bliver.

Konklusion

8. Hvis man akcepterer, at der under alle omstændigheder vil foregå en betydelig afvandring fra dansk landbrug i 1970'erne, og at afvandringens omfang vil være bestemt ikke kun af landbrugsproduktionens afkast i snæver driftsøkonomisk forstand, men også af en række andre faktorer af økonomisk og social art, bl.a. med relation til deltidsarbejdets vilkår, egnsudviklingspolitikken og mulighederne for omskoling, får dette konsekvenser for diskussionen af hovedlinierne i landbrugspolitikken. Man må nemlig i så fald spørge, om man ikke i den fornyede diskussion om, hvilken produktionskapacitet man under forskellige nye afsætningsmæssige situationer vil fastholde i landbruget, for ensidigt har set bort fra, at de nævnte faktorer i vidt omfang er af institutionel art og derfor lader sig påvirke ad politisk vej.

LITTERATUR

- Danmarks Statistik. 1970. *Landbrugsstatistik 1969*. Statistiske meddelelser 1970:9. København.
- Danmarks Statistik. 1971a. *Landbrugsstatistik 1970*. Statistiske meddelelser 1971:11. København.
- Danmarks Statistik. 1971b. *Nyt fra Danmarks Statistik*, nr. 195. København.
- Danmarks Statistik. 1971c. *Statistisk Arbog*. København.
- Gad, Holger. 1969. Mål og midler i dansk landbrugspolitik. *Økonomi og Politik* 43: 3-19.
- Gad, Holger. 1970. Udviklingen i landbrugets arbejdsstyrke og ejendomsstruktur. *Økonomi og Politik* 44: 3-23.

- Hansen, Erik Jørgen. 1968. *De 14-20 åriges uddannelsessituation 1965*. Socialforskningsinstituttets publikation nr. 31, bd. 1: *Social og geografisk rekruttering*. København.
- Hedqvist, Lars og Kurt Nilsson. 1968. *1966 års struktur- och befolkningsutredning*. Jordbrukets utredningsinstituts meddelande, nr. 2. Stockholm.
- Jepsen, G. Thorlund. 1964. *Strukturændringer i dansk landbrug*. Århus.
- Krogstrup, Erik. 1968. Samfundets forvandling – og landbruget. *Økonomi og Politik* 42: 421-36.
- Landbrugsministeriet. 1970. *Betænkning fra udvalget vedrørende landbrugsordningerne*. 1.-2. del + bilag. København.
- Landøkonomisk Driftsbureau. 1970. *Regnskabsresultater fra danske landbrug i året 1969-70*. København.
- Landøkonomisk Driftsbureau. 1968. *Undersøgelser over landbrugets driftsforhold*, 25: Deltidslandmænd. København.
- Mogensen, G. Viby. 1968. *De sociale konsekvenser af landbrugets strukturændringer. Nogle resultater af en interviewundersøgelse blandt selvstændige landmænd i to kommuner i Ringkøbing amt*. Socialforskningsinstituttets studie nr. 9. København.
- Mogensen, G. Viby. 1970. *De sociale konsekvenser af landbrugets strukturændringer*. Socialforskningsinstituttets publikation nr. 46. København.
- Mortensen, Erik. 1964. Landbrugets strukturproblemer. *Nationaløkonomisk Tidsskrift* 102: 279-86.
- Nelson, J. S. 1968. *Mobility of farm families*. Manchester.
- Poulsen, J. J. 1963. Aktuelle problemer i dansk landbrug. *Nationaløkonomisk Tidsskrift* 101: 1-19.
- Qvist, F. 1968. *En belysning af fænomenet deltidslændmænd. Årsager og udvikling*. København.
- Samvirkende danske Landboforeninger. 1971. *Landøkonomisk oversigt*. København.
- Socialforskningsrådet 1969. *Undersøgelser af landbrugets strukturproblemer*. Udarbejdet af et udvalg under ledelse af Ester Boserup. København.
- Udenrigsministeriet. 1971. *De økonomiske konsekvenser for Danmark af at stå uden for et EC, der er udvidet med Storbritannien*. Notat af 18.3.1971 fra Markedssekretariatet.
- Vibe-Pedersen, J. 1967. Landbrugets strukturproblemer. *Nationaløkonomisk Tidsskrift* 105: 217-35.
- Økonomisk Råds formandsskab. 1964. *Strukturproblemer i dansk landbrug*. København.
- Økonomisk Råds formandsskab. 1971. *Markedsperspektiver og strukturproblemer*. København.